

ΚΩΣΤΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ – ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ

Εισαγωγή:

Εξουσία, αντίσταση και χωρικές υλικότητες

Το παρόν βιβλίο περιλαμβάνει δέκα κείμενα γραμμένα από ανθρωπολόγους κυρίως, αλλά και ιστορικούς, γεωγράφους και αρχιτέκτονες, τα οποία επικεντρώνονται στη μελέτη του χώρου στον σύγχρονο κόσμο και κυρίως στην ελληνική κοινωνία. Η έκδοση αυτή δεν αποσκοπεί τόσο σε μια διεπιστημονική διερεύνηση μιας συγκεκριμένης θεματικής, όπως αυτής του χώρου, όσο σε μια χωρική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων, του πολιτισμού. Με άλλα λόγια, στα κείμενα που ακολουθούν, ο χώρος δεν αποτελεί μια διάσταση, έστω και σημαντική, των διάφορων κοινωνικών σχέσεων που εξετάζονται εδώ, αλλά μια οπτική, μια μέθοδο ανάλυσης τους. Η χωρική προσέγγιση διαπλέκεται με την προβληματική που έχει αναπτυχθεί στις κοινωνικές επιστήμες γύρω από τις σχέσεις εξουσίας και αντίστασης. Η συγκρότηση της εξουσίας και της αντίστασης μέσω του χώρου και το αντίστροφο, δηλαδή η συγκρότηση της χωρικότητας μέσω της εξουσίας και της αντίστασης, αποτέλεσαν τους βασικούς άξονες τους οποίους οι συγγραφείς που μετέχουν στον τόμο αυτό κλήθηκαν να λάβουν υπόψη και να τους φωτίσουν ο καθένας και η καθεμία από τη δική του/της επιστημονική σκοπιά και τα ερευνητικά του/της ενδιαφέροντα. Επιλογή μας ήταν να εσιιάσουμε το ενδιαφέρον μας στην πόλη, καθώς, ιδιαίτερα σήμερα, αυτή θεωρείται ως ο κατεξοχήν τόπος ανάδυ-

σης και υλοποίησης νέων ταυτοτήτων και κοινωνικοτήτων, διαδικασίας απεδαφικοποίησης κι επανεδαφικοποίησης στα συμφραζόμενα της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης (Deleuze-Guattari 1980, Soja 2000). Συνακόλουθα, οι γεωγραφικές περιοχές στο εσωτερικό μιας πόλης (κτίρια, δρόμοι, γειτονιές, μνημεία, πάρκα κ.λπ.), ή ακόμα και η ίδια η πόλη ως ολότητα, αποτελούν πεδία εκδήλωσης κοινωνικών και πολιτισμικών συγκρούσεων με στόχο τον έλεγχο, τη χρήση, τη διαχείριση και την οικειοποίησή τους. Έτσι, η πόλη συνιστά έναν κατεξοχήν «αμφισβητούμενο χώρο», δηλαδή έναν προνομιακό τόπο μελέτης της συγκρότησης της χωρικότητας των σχέσεων εξουσίας και αντίστασης.

Η στροφή από τη μελέτη των χωρικών και γενικότερα υλικών διαστάσεων ενός πολιτισμού σε εκείνη της κατανόησής του με όρους χώρου τις δύο τελευταίες δεκαετίες (Low και Lawrence-Zuniga 2003) συνδέεται με μια συνολική κριτική βασικών επιστημολογικών παραδοχών, η οποία αποδίδεται συχνά με τον όρο χωρική στροφή (spatial turn). Το νέο αυτό παράδειγμα εστιάζει στην κριτική της μέχρι πρότινος ηγεμονικής/κυρίαρχης θεώρησης του χώρου, του υλικού, στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη θετικιστική προσέγγιση η οποία κυριαρχούσε για μια μεγάλη περίοδο στις επιστήμες του χώρου, ο χώρος γινόταν αντιληπτός ως μια αφηρημένη διάσταση, ως μια γεωμετρική επιφάνεια μετρήσιμη, ουδέτερη και οικουμενικά ομοιόμορφη. Η επιφάνεια αυτή θεωρούνταν ως ένα αντικειμενικά υπάρχον σκηνικό, διακριτό από τη σκέψη και τη δράση των ανθρώπων. Η προσέγγιση αυτή αμφισβητήθηκε από τη δεκαετία του 1970, κυρίως από μαρξιστές γεωγράφους σύμφωνα με τους οποίους ο χώρος διαμορφωνόταν με βάση τις κοινωνικές σχέσεις και τις υλικές κοινωνικές πρακτικές.¹ Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης η σχέση χωρικού και κοινωνικού γινόταν αντιληπτή ως μονομερής: οι χωρικές μορφές αντιμετωπιζόνταν ως η εν-

1. Για μια περιεκτική επισκόπηση των εννοιολογήσεων του τόπου στη γεωγραφία και την ανθρωπολογία, βλ. Κανταντζόγλου 2001.

σωμάτωση και το αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων οι οποίες διερευνούνται με βάση άλλες επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία και τα οικονομικά (Massey 1993: 145). Η αντίληψη αυτή για το χώρο συναντάται και σε προσεγγίσεις που εμπνέονται από τα θεωρητικά ρεύματα της γλωσσολογικής στροφής και της φαινομενολογίας, σύμφωνα με τις οποίες ο χώρος επενδύεται, κατασκευάζεται με κοινωνικά, πολιτισμικά νοήματα/σημασίες.² Έτσι, σε αυτές τις θεωρήσεις της κοινωνικής κατασκευής λανθάνουν οι ίδιες ιεραρχικές αντιθέσεις οι οποίες είχαν αποτελέσει και τη βάση της θετικιστικής προσέγγισης του χώρου: πολιτισμός/φύση/περιβάλλον, άνθρωπος/υποκείμενο-υλικός κόσμος/αντικείμενο, νους-σώμα.

Από τη δεκαετία του 1980 έχει αρχίσει να διερευνάται η αμφίδρομη σχέση μεταξύ κοινωνικού και χωρικού, η κοινωνιο-χωρική διαλεκτική (Soja 1989: 129). Αναγνωρίζεται ότι το χωρικό δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα κοινωνικών/πολιτισμικών νοημάτων και σχέσεων αλλά επίσης και το μέσο, η προϋπόθεση της ύπαρξής τους. Με άλλα λόγια, το χωρικό κατασκευάζεται κοινωνικά αλλά και το κοινωνικό συγκροτείται επίσης χωρικά.

Η οπτική αυτή της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ κοινωνικού και χωρικού είχε ήδη τεθεί από τον Ανρί Λεφέβρ στο πρωτοποριακό, για την εποχή του τουλάχιστον, έργο του *Η παραγωγή του χώρου* (2000: 152-153 [1974]): «Παραμένει ένα ερώτημα το οποίο ακόμη δεν έχει τεθεί: Ποιος είναι ακριβώς ο τρόπος ύπαρξης των κοινωνικών σχέσεων; Ουσία; Φυσικότητα; Αφηρημένη μορφή; Η μελέτη του χώρου μάς επιτρέπει να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό: οι κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής έχουν κοινωνική ύπαρξη εφόσον υπάρχουν στο χώρο, προβάλλονται, εγγράφονται στο χώρο ενώ τον παράγουν. Ειδάλλως, θα παρέμεναν στο επίπεδο της “καθαρής” αφαίρεσης, δηλαδή σε εκείνο των αναπαραστών και

2. Για μια κριτική της θεώρησης του αντίστοιχου γλωσσικού κονστρουκτιβισμού, δηλαδή της αναγωγής της θεωρίας της κοινωνικής κατασκευής σε μια θέση γλωσσικού μονισμού, στην περίπτωση του έμφυλου σώματος, βλ. Μπάτλερ 2008.

συνακόλουθα της ιδεολογίας ή αλλιώς της πολυλογίας, περιπτολογίας/φλυαρίας, των λέξεων».

Στο πλαίσιο λοιπόν της «χωρικής στροφής» αναγνωρίζεται, κατά πρώτον, ότι ο χώρος είναι μια κοινωνική κατασκευή, η οποία σχετίζεται άμεσα με την κατανόηση των διαφορετικών ιστοριών των ατομικών και συλλογικών υποκειμένων και την παραγωγή των πολιτισμικών φαινομένων. Κατά δεύτερον, ότι ο χώρος είναι εξίσου σημαντικός όσο και ο χρόνος ή, με άλλα λόγια, η γεωγραφία έχει σημασία γιατί δεν υποβαθμίζεται σε παρεπόμενο των κοινωνικών σχέσεων, αλλά θεωρείται ότι εμπλέκεται με στενό τρόπο στην κατασκευή τους (Warf και Arias 2009: 1-2).

Οι αναλυτές του χώρου έφεραν στο προσκήνιο την πολλαπλότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων σε σχέση με τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιούν, βιώνουν και συνδέονται με τους ίδιους αστικούς χώρους διαφορετικές ομάδες και άτομα. Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε αφενός στην αναζήτηση των μηχανισμών και των δυνάμεων εκείνων που με συστηματικό τρόπο αποδυναμώνουν και περιθωριοποιούν κοινωνικές ομάδες, και αφετέρου στους τρόπους με τους οποίους κοινωνικές ομάδες και κοινωνικοί δράστες απεργάζονται την ανατροπή ηγεμονικών τάσεων ελέγχου των χώρων και την οικειοποίησή τους, συγκροτώντας έτσι γεωγραφίες της αντίστασης. Το αποτέλεσμα ήταν να θεωρηθεί η κατασκευή του χώρου είτε από κυρίαρχες είτε από περιθωριοποιημένες ομάδες πεδίο άσκησης σχέσεων εξουσίας (Stevenson 2007: 76-81, Murdock 2006: 13).

Επιπλέον, ανθρωπολογικές μελέτες ανέδειξαν την εννοιολόγηση του χώρου ως κίνησης αναλύοντας τη σημαντική συμβολή του σώματος, της σωματικής κίνησης στην ίδια τη δημιουργία του χώρου (Low και Lawrence-Zuniga 2003). Ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα είναι η ανάλυση της Nancy Munn (2003) για τον ενσώματο χώρο και το σώμα ως κινούμενο χωρικό πεδίο, δηλαδή για την αλληλόδραση μεταξύ των κινούμενων σωμάτων των δρώντων υποκειμένων και της κατασκευής του χώρου στους Αυτόχθονες (Aboriginals) της Αυστραλίας. Η Munn δείχνει ότι οι χωρικοί

αποκλεισμοί, περιορισμοί που απορρέουν από το Νόμο των Προγόνων, ενσωματώνονται και, τελικά, δημιουργούνται από τα κινούμενα σώματα των Αυτοχθόνων, οι οποίοι αλλάζουν διαδρομές προκειμένου να αποφύγουν να δουν το χώρο κάποιου Προγόνου ή να ακούσουν το τελετουργικό τραγούδι του.

Άλλοι αναλυτές του χώρου αναρωτήθηκαν για την ίδια τη σύσταση (συγκρότηση) του χώρου και υπογράμμισαν τον συσχετικό του χαρακτήρα. Έτσι, οι χώροι αντιμετωπίζονται ως πολλαπλές διασταυρώσεις σχέσεων μεταξύ δραστών με ετερογενή προέλευση. Παρόλο όμως που οι χώροι φαίνεται ότι αποτελούν σταθεροποιημένες διαδικασίες και σχέσεις, έχουν, όπως επισημαίνει ο Harvey, ευκαιριακό χαρακτήρα, καθώς βρίσκονται σε διαρκή αναδιάρθρωση και αποδιάρθρωση, σε διαρκή αλλαγή (Harvey 2005: 21-42). Η Doreen Massey υπογραμμίζει ότι οι σχέσεις διατρέχουν διαφορετικά χωρικά επίπεδα, από το τοπικό στο παγκόσμιο καθώς και όλα τα ενδιάμεσα στάδια. Σημειώνει επίσης ότι οι σχέσεις συμβαίνουν χωρικά, ενώ την ίδια στιγμή ο χώρος γεννιέται στο σημείο συνάντησης πολλαπλών διαδικασιών που συνδυάζονται μεταξύ τους. Καταλήγει ότι ο χώρος δεν είναι ποτέ κλειστός και προκαθορισμένος, αλλά σε διαρκή διαδικασία γίνεσθαι, με συνέπεια να αποτελεί τη σφαίρα της ενδεχομενικότητας και της πολλαπλότητας (Massey 1999, 2005). Οι θεωρητικοί όμως της συσχετικότητας και της πολλαπλότητας δεν υποβαθμίζουν με κανέναν τρόπο τις σχέσεις κυριαρχίας. Ο χώρος γίνεται αντιληπτός ως αποτέλεσμα πολλαπλών σχέσεων οι οποίες μπορεί να είναι άλλοτε συγκρουσιακές με στόχο τη χωρική κυριαρχία και άλλοτε συναινετικές. Η διαδικασία της συναίνεσης αφορά σχέσεις που συγκροτούνται συνήθως μέσα από συμφωνίες και ευθυγραμμίσεις ανάμεσα σε δύο ή περισσότερους φορείς, ενώ η διαδικασία της αμφισβήτησης αφορά σχέσεις που εμπεριέχουν ταυτόχρονα τον αποκλεισμό κάποιων φορέων και των σχέσεών τους και τη βίαιη εγγραφή κάποιων άλλων (Murdock 2006: 19-23).

Τέλος, το να σκεφτόμαστε χωρικά μάς επιτρέπει να καταπιούμε με την ίδια την υλικότητα των κοινωνικών σχέσεων, να

ασχληθούμε δηλαδή με τους ιδιαίτερους χωρικούς εν-τοπισμούς (locations) στους οποίους διατηρούνται οι υλικά συγκροτημένες κοινωνικές σχέσεις και η εξουσία καθίσταται αντικείμενο επιβολής, διαπραγματεύσεως και αντίστασης.

Η συζήτηση γύρω από τις χωρικές υλικότητες των κοινωνικών σχέσεων με επίκεντρο τις επιτελεστικές διαστάσεις της εξουσίας και της αμφισβήτησης φωτίζεται καλύτερα αν τη δούμε μέσα από τις θέσεις της ANT (Actor Network Theory), μιας προσέγγισης με μεγάλη επίδραση στην επιστημονική γνώση με εκφραστές τρεις κοινωνιολόγους, τους Bruno Latour, Michel Callon και John Law. Αφετηρία της, όπως θα δούμε και παρακάτω, είναι οι φουκωϊκές παρατηρήσεις πάνω στην εξουσία/γνώση, αλλά στόχος της γενικότερα είναι η εξέταση της εκτεταμένης εξουσίας που ασκούν επιστήμη και τεχνολογία στη σύγχρονη κοινωνία.

Πριν από αυτό όμως, πιστεύουμε ότι θα ήταν χρήσιμη μια σύνοψη και σε αδρές γραμμές αναφορά στα βασικά σημεία των θέσεων του Latour και εκπροσώπων των σπουδών του υλικού πολιτισμού, με άξονα την ίδια την έννοια της υλικότητας.

Υλικότητες

Ο Bruno Latour (2000, 2004, 2005), θέτοντας σε αμφισβήτηση βασικές επιστημολογικές παραδοχές του δυτικού, μοντέρνου κόσμου, δείχνει ότι οι διαχωρισμοί μεταξύ φύσης και πολιτισμού/κοινωνίας, ανθρώπων και αντικειμένων, φυσικών και κοινωνικών επιστημών αποτελούν μια μοντέρνα δυτική επινόηση. Η θέση αυτή δεν συνεπάγεται μια ορισμένη ανθρωπολογική και οικολογική θεώρηση³ των «άλλων» (μη δυτικών, μη μοντέρνων) κοινωνιών ως

3. Ο Latour αντιπαράθετει μια πολιτική οικολογία, η οποία αποβλέπει στην αποδόμηση της ιδέας της φύσης, στη βαθιά οικολογία η οποία, υπερασπιζόμενη τη «φύση», είναι εγκλωβισμένη στις δυτικές, μοντέρνες διχοτομίες.

πολιτισμών της «φύσης» ή αρμονικής συνύπαρξης, ανάμειξης «φύσης» και «πολιτισμού», αφού οι κοινωνίες αυτές αγνοούσαν την ίδια την ιδέα της «φύσης» και συνακόλουθα την ίδια την αντίθεση φύση-πολιτισμός. Επιπλέον ο Latour, ενώ αντιτίθεται στην ιεραρχική διάκριση αντικείμενο/υποκείμενο, δεν πρεσβεύει την κατάργηση του ζεύγους ανθρωπίνο/μη ανθρωπίνο και των μεταξύ τους αντιθέσεων. Έτσι, ο γάλλος διανοητής αποστασιοποιείται τόσο από μια ανθρωποκεντρική θεωρία της κοινωνικής κατασκευής όσο και από μια πραγματοποίηση των ανθρώπων. Η πρόσληψη των ανθρώπων και των πραγμάτων ως υποκειμένων και αντικειμένων είναι εκείνη που εμποδίζει τη συμμετοχή τους σε μια κοινή συλλογικότητα, συνάθροιση ανθρώπων και μη ανθρώπων. Με άλλα λόγια, ο στόχος του επιστημολογικού αλλά και πολιτικού προγράμματος του Latour έγκειται στο μετασηματισμό των μη ανθρώπων από σιωπηρά πράγματα σε «ομιλούντα γεγονότα» (faits parlants) και, τελικά, τη συμμετοχή τους ως δρώντων υποκειμένων (acteurs) στη συλλογικότητα, στη Ré-publique, δηλαδή σε μια δημοκρατία που θα επεκτείνεται στα πράγματα. Η αποσύνδεση των αντικειμένων, της υλικής, εξωτερικής πραγματικότητας από την αντίληψή τους ως πραγματοποιημένης οντότητας, ως παγιωμένης παρουσίας, και ο συνεταιρισμός τους με τους ανθρώπους συνδέονται με την εννοιολόγηση της République ως συλλογικότητας ανοιχτής στο απροσδόκητο, την έκπληξη, το συμβάν.⁴

Οι θεωρίες του Latour, ιδιαίτερα εκείνες για την εμπρόθετη δράση των αντικειμένων, έχουν προκαλέσει πολλές συζητήσεις ανάμεσα στους ερευνητές του χώρου και του υλικού πολιτισμού.

Η κυριότερη κριτική που έχει ασκηθεί στην ANT εστιάζει στην αρχή της συμμετρίας μεταξύ ανθρώπινων και μη ανθρώπινων όντων όσον αφορά την κοινή ιδιότητά τους ως δραστήων (actants).

4. Χαρακτηριστικά, ο Latour προτείνει ως κύριο σύνθημα της πολιτικής οικολογίας το «Κανείς δεν ξέρει τι δυνατότητες έχει το περιβάλλον...» αντί του κλασικού «Να προστατεύσουμε τη φύση».